

Duše nevinná stává se andělem. Dětské hroby jako prostředek komunikace mezi světem pozemským i záhrobním

Martin Čechura

AN INNOCENT SOUL BECOMES AN ANGEL. CHILDREN'S GRAVES AS A MEANS OF COMMUNICATION BETWEEN THE EARTHLY WORLD AND THE NETHERWORLD

Graves of infants and children belong to a specific category of medieval and modern-age burial culture. The relationships between survivors and deceased children have been complex throughout the Christian period presenting, in many respects, an unresolved issue, in which the fundamental Christian rules and the simple emotional relationship of parents to children were in conflict. An expression of this relationship can be seen in a number of written, iconographic, and archaeological sources in past societies and it represents an interesting topic for a widely-focused interdisciplinary study. The graves of new-born infants are one of the few groups that had a privileged position in the cemetery; the only other such category being perhaps people outcast from Christian society. It is on the example of the graves of children that we can observe the transformations of funeral customs and the grave as a means of different systems of communication — between the world of the living and the dead, between the dead, and between the survivors.

KEYWORDS:

archaeology; Middle Ages; funeral rite; cemeteries; childhood

Výzkum pohřebního ritu ve středověku a novověku patří v posledních letech k velmi frekventovaným badatelským tématům, a to v rámci různých vědních oborů. Tento příspěvek se věnuje poměrně úzce vymezenému problému — pohřbívání dětí, konkrétně novorozenců. Pokusím se formulovat problém šířeji než jen v rámci jednoho vědního oboru, představit dostupnou pramennou základnu a formulovat možné okruhy otázek a návrhy postupů k jejich řešení. Vzhledem k rozsahu této studie, a také vzhledem k tomu, jak málo dosud pokročily práce na řešení dílčích otázek, však mohu cesty vedoucí k poznání pouze otevřít. Hlavní část pramenů budou v předloženém textu reprezentovat archeologické nálezy, získané především při výzkumech středověkých kostelních hřbitovů, doplněné výběrem písemných pramenů. Hned na úvod však chci zdůraznit, že tento postup pouze reflektuje aktuální průběh výzkumu a rozhodně jej nepokládám za optimální, definitivní či jediný možný. Pokusím se také ukázat, že ke každému archeologicky zachytitelnému jevu můžeme nalézt celou řadu možných vysvětlení, která vycházejí z písemných pramenů, a právě tak fakta, skutečně nebo zdánlivě vycházející z historických dokladů, mohou být ilustrována širokou škálou hmotných pozůstatků.

TOPOGRAFIE DĚTSKÝCH HROBŮ

Hroby novorozenců a dětí tvoří v archeologickém, respektive antropologickém materiálu velmi početnou a zajímavou skupinu, a to přinejmenším ze dvou důvodů. Jednak poměrně vysoká dětská úmrtnost způsobuje, že dětské ostatky tvoří velmi početnou část zkoumaných kosterních souborů, jednak se nepochybně jedná o skupinu vyžadující i během života zvláštní péči, a to jak z hlediska rodinného, společenského, tak i náboženského. Navíc se zde vyskytuje ještě jedna velmi významná okolnost. S výjimkou elitních hrobů (včetně hrobů královských) se jedná o jednu z mála skupin, jejíž hroby je možné zkoumat v prostorových souvislostech, respektive které mohou vykazovat konkrétní prostorová specifika v rámci pohřebního areálu (která jsou zároveň archeologicky rozpoznatelná). K výzkumu topografie středověkých a novověkých pohřebišť můžeme využít jen více či méně náhodně zvolené soubory, jejichž základním společným znakem je především jejich dostupnost v odborné literatuře. V některých případech disponujeme dílčími informacemi o výskytu hrobů novorozenců bez detailního určení polohy v rámci pohřebiště. Tato situace není vlastní jen českému materiálu, ale setkáváme se s ní prakticky po celé Evropě. S vědomím možných odlišností, vyvolaných specifitami místních podmínek, tak pracujeme s publikovanými soubory z různých oblastí střední Evropy, případně i dalších evropských regionů.

Patrně nejlépe prozkoumanou českou lokalitou je kostel sv. Ducha ve Všerubech. V sondách číslo 2/00 a 7/01 na severní straně kostela, v koutě mezi presbytářem a sakristií, bylo odkryto celkem 27 pohřbů nedospělých jedinců — novorozenců. Řada skeletů, zejména v horních vrstvách, byla značně poškozena kořeny stromů. Pohřby byly uloženy na zádech, hlavou k západu, pouze hrob K 21 měl polohu opačnou. Nohy byly ve většině případů natažené, paže podél těla. Přímé doklady rakví se nepodařilo prokázat, nepřímou by je mohl naznačovat výskyt železných hřebíků. Žádný z pohřbů nebyl vybaven milodarem či jiným hrobovým přídatkem. Za významnou považujeme především skutečnost, že ve zkoumaném souvrství se nacházely výhradně hroby novorozenců z období raného novověku.¹

V podobné situaci se nacházela koncentrace novorozeneckých hrobů u kostela ve Walkringenu (Švýcarsko). Celkem 19 skeletů, z toho 6 předčasně narozených a 13 novorozenců, bylo uloženo na severní straně u sakristie, s různou orientací. Všechny hroby byly uloženy v dřevěných rakvích a datovány jsou před konec 15. století. Jen pro dokreslení topografie hřbitova můžeme zmínit absenci středověkých a novověkých hrobů v prostoru západně od kostela.²

1 Martin ČECHURA, *Kostel sv. Ducha ve Všerubech: výsledky archeologického výzkumu 2000–2002*, in: kol. aut. (edd.), *Dějiny staveb 2002. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb*, Plzeň 2003, s. 41–45; TÝŽ, *Christian, Non-Christian or Pagan: The Burials of Newborns as a Source to Understanding of Medieval and Postmedieval Mentality*, in: Wojciech Dzieduszycki — Jacek Wrzesiński (edd.), *Kim jesteś człowiekiem? (Funeralia Lednickie, spotkanie 13)*, Poznań 2011, s. 289–297.

2 Susi ULRICH-BOCHSLER, *Anthropologische Befunde zur Stellung von Frau und Kind in Mittelalter und Neuzeit*, Bern 1997, s. 199–200.

Při archeologickém výzkumu kostela Nanebevzetí Panny Marie v Bukovci (okres Domažlice) byla pozorována koncentrace hrobů novorozenců u jihozápadního rohu lodě kostela. Tamní situace je zajímavá i tím, že prostor byl — byť pod úrovní terénu — ohraničen základovým zdívem starší románské stavby (pravděpodobně šlechtického sídla), která zanikla při gotické přestavbě kostela.³

Značné množství hrobů z několika časových období se našlo při výzkumu kostela v Aegertenu (Švýcarsko). Z chronologické fáze 3, datované do raného novověku (před rokem 1621/1622), pocházely celkem 52 hroby, uložené podél jižní stěny lodi. 49 hrobů bylo orientováno hlavou ke zdi kostela, tedy k severu, tři byly orientovány opačně. Paže většiny novorozenců byly překřížené. Z následující fáze 4 (1621/1622 až polovina 19. století) pochází další 53 jedinci, uloženi podél severní stěny. Kromě šesti případů jsou orientováni hlavou k jihu, tedy opět ke kostelu. Dalších devatenáct hrobů na severní straně bylo datováno do fáze 5, tedy do druhé poloviny 19. století. Jak na severní, tak na jižní straně jsou dětské hroby odděleny od ostatních, většinou dospělých hrobů cca 70–80 cm širokým prázdným prostorem, zřejmě cestou.⁴

Koncentrace dětských hrobů se objevují i na místech, která se v rámci středověkých a novověkých hřbitovů pokládají za prestižní, především okolo presbyteria. Na tomto místě je třeba poznamenat, že tyto představy jsou většinou založeny na logických úvahách vycházejících z děl středověkých teologů, ale prozatím nebyly potvrzeny písemnými ani archeologickými prameny. Jako případ lze uvést pohřebiště u kostela Nanebevzetí Panny Marie v německém Irlbachu (okres Regensburg). Nejméně 90 (po započtení narušených hrobů a izolovaných kostí až 115) hrobů novorozenců, kojenců a plodů bylo rozmístěno radiálně okolo půlkruhové apsidy románské fáze kostela. Skutečný počet byl pravděpodobně mnohem větší, protože výzkum v této části nebyl proveden až na geologické podloží, ale v souladu se zájmy památkové péče se omezil pouze na prostor bezprostředně ohrožený stavebními úpravami. Interval pohřbívání je možné vymezit vznikem kamenného románského kostela, horní hranici tvoří rok 1347, kdy byla dokončena stavba nového gotického presbytáře.⁵

Poměrně svěbytnou skupinou jsou hroby novorozenců v interiérech kostelů; i zde je možné sledovat zajímavé prostorové vztahy. Příkladem tohoto typu je kostel sv. Jiří v Přimdě (okres Tachov). Uvnitř presbytáře, mezi oltářem a východní stěnou závěru, se nacházely v pravidelných rozestupech hroby čtyř novorozenců. Těla byla uložena v dřevěných rakvích. Stratigrafická situace umožnila pouze jejich rámcovou dataci do období raného novověku (16.–18. století). Jistou zajímavostí je fakt, že západně od zmiňovaných hrobů se nacházelo základové zdivo staršího pravoúhlého závěru románské fáze kostela. Zda v novověku existovala povědomost o existenci tohoto zdiva,

3 Martin ČECHURA, *Raně středověké sídlo (?) u kostela Nanebevzetí Panny Marie v Bukovci (okr. Domažlice)*, *Archaeologia historica* 37, 2012, č. 2, s. 529–538.

4 René BACHER a kol., *Aegerten. Die spätrömischen Anlagen und der Friedhof der Kirche Bürglen*, Bern 1990, s. 80–85.

5 Jochen SCHERBAUM, *Die Grabung in der Pfarrkirche Maria Himmelfahrt in Irlbach, Lkr. Regensburg*, *Beiträge zur Archäologie in der Oberpfalz und in Regensburg* 7, 2005, s. 223–246.

kteře vytvořilo přirozené ohraničení dětských hrobů, či zda se jedná jen o náhodu, nelze bohužel rozhodnout.⁶

Soubor archeologických dokladů specifického prostorového vyčlenění novorozeneckých hrobů by nepochybně bylo možné dále rozšiřovat a nabídnout množství dalších dokladů s patřičnými detaily, pro účely tohoto přehledu se to však nejeví jako nezbytné. I z nastíněných příkladů lze vyvodit některé obecné závěry. V rámci středověkých kostelních hřbitovů se poměrně často vyskytují okrsky, vyhrazené výhradně nebo převážně pro pohřbívání dětí, konkrétně novorozenců. Poloha tohoto okrsku nemá pevně daná pravidla, může se nacházet u presbytáře, podél lodě, v koutech na styku jednotlivých částí kostela. Zdá se, že kritérium pro výběr konkrétního místa nevyplývalo z konkrétních liturgických (případně pověrečných) zásad, ale spíše z obecné prostorové organizace hřbitova a z komunikačního schématu na dané lokalitě. Na druhou stranu je třeba připomenout, že existují-li na hřbitově podobné okrsky, nejedná se o jediné místo pro pohřbívání novorozenců. Dětské hroby se totiž běžně vyskytují i na další ploše hřbitova, společně s dospělými. Bohužel prozatím nemáme k dispozici kompletně prozkoumaný hřbitov, na kterém by bylo možné provést úplnou prostorovou analýzu a statisticky sledovat výskyt dětských hrobů v jednotlivých částech hřbitova; z dostupných informací se však zdá, že jejich výskyt je na ploše hřbitova v zásadě rovnoměrný. Kritériem pro umístění pohřbu do vyhrazeného okrsku tedy nemohl být pouze samotný věk zemřelého, ale působily zde i další faktory. Ty ovšem čistě archeologickými metodami není možné postihnout.

Všechny zmíněné příklady mají jednu společnou vlastnost: koncentrace hrobů se nachází v těsné blízkosti kostelní budovy. Existují však i další specifická místa v areálu hřbitova. K nejvýznamnějším z nich patří pohřby v blízkosti ohradní zdi hřbitova. Jen předběžně je zatím publikován nález z Olomouce. V západní části ohradní zdi hřbitova u kostela sv. Mořice se nacházel výklenek, ve kterém byly uloženy kostry několika novorozenců.⁷ Podobné výklenky byly prozkoumány například ve švýcarském Münsterhofu. Při výzkumu středověkého hřbitova byla pozorována větší či menší seskupení hrobů a novorozenci byli ukládáni uprostřed dospělých. Po výstavbě nové hřbitovní zdi a zmenšení plochy hřbitova se hroby novorozenců a plodů soustředily především v severozápadním koutě hřbitova, často ve výklencích vylámaných v nové hřbitovní zdi. Většina hrobů byla orientována hlavou k západu, nejméně šest hrobů bylo v opačné orientaci.⁸

Odlíšný případ představuje pohřeb novorozence na opačné, tedy vnější straně hřbitovní zdi. Příkladem je nález učiněný při archeologickém výzkumu Velkého náměstí

6 Eva KAMENICKÁ, *Výsledky výzkumu kostela sv. Jiří v Přimdě*, in: Jan Anderle (ed.), *Dějiny staveb* 2009. Sborník příspěvků z konference Dějiny staveb, Plzeň 2010, s. 25–41.

7 Josef BLÁHA, *Církevní a laická společnost v Olomouci v některých projevech středověké hmotné kultury*, *Archaeologia historica* 21, 1996, s. 169–181.

8 Jürg Erwin SCHNEIDER a kol. (edd.), *Der Münsterhof in Zürich. Bericht über die vom Städt. Büro für Archäologie durchgeführten Stadtkernforschungen 1977/78*, 1, Olten 1982, s. 152–160; Hansuelli F. ETTEL — Jürg Erwin SCHNEIDER, *Zur Stellung von Kind und Frau im Frühmittelalter. Eine archäologisch-anthropologische Synthese*, *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 39, 1982, s. 48–57.

v Hradci Králové. V roce 2010 zde probíhala rekonstrukce a některé z archeologických sond zasáhly do prostoru bývalého hřbitova, který obklopoval hlavní městský kostel sv. Ducha. V sondě č. 14 jihozápadně od kostela se podařilo odhalit průběh hřbitovní zdi. Na vnější straně, ale v těsném dotyku se zdí, byl do podloží zahlouben hrob novorozence. Dítě bylo uloženo na zádech, s horními končetinami podél těla. Hrob byl uložen pravděpodobně v průběhu 14. století, krátce po založení městského hřbitova. Mezi dalšími prozkoumanými 125 hroby nebyla další kumulace dětských hrobů zaznamenána.⁹

Velké množství příkladů hrobů novorozenců za hřbitovní zdí je známo na Slovensku. U hřbitovní zdi zaniklého kostela v Krásně (okres Partizánske) bylo uloženo sedm hrobů novorozenců, uložených v keramické nádobě. Datovány byly mincemi do 15.–17. století.¹⁰ Podobně v Bohatej (okres Komárno) bylo dítě uloženo do keramické nádoby a pohřbeno za vnější hranu příkopu, vymezení hřbitov.¹¹ Volně uložené kostry čtyř dětí byly prozkoumány vně hřbitovní zdi v Liptovské Maři.¹²

Specifickým problémem jsou však pohřby v areálech zrušených hřbitovů a zaniklých kostelů. Ze západních Čech můžeme jako typický příklad uvést zaniklý kostel sv. Mikuláše v Hruškové (okres Karlovy Vary). V souvislosti s postupující kolonizací pohraničních oblastí Loketska a Chebska v průběhu 13. století vznikl při trase jedné z obchodních cest kostel sv. Mikuláše. Kostel nebyl součástí sídlištní jednotky a po transformaci sídlištní struktury a odklonu komunikace jiným směrem byl kolem roku 1500 opuštěn a zanikl. Relikty sakrální stavby však byly v terénu stále patrné a kostel zůstal i v povědomí obyvatel. Zdivo kostela bylo kompletně odhaleno při archeologickém výzkumu, prováděném Muzeem Karlovy Vary v letech 2002–2006. Vzhledem ke specifickému postavení v sídlištní struktuře kostel nikdy neplnil farní funkci a nebyl vybaven ani farním hřbitovem. V interiéru kostela byly odkryty pouze dva hroby dospělých jedinců mužského pohlaví, a to u severního vstupu do kostela a před hlavním oltářem. Oba hroby se na základě stratigrafických vztahů datují do období fungování kostela. Zajímavější byla situace v exteriéru. V sondě podél jižní stěny presbytáře bylo prozkoumáno nejméně čtrnáct hrobů novorozenců. U většiny hrobů nebyla určena orientace ani poloha končetin, pouze u jednoho hrobu byly nalezeny zbytky dřeva naznačující pohřeb v rakvi. V hrobech nebyly nalezeny žádné artefakty umožňující přesnou dataci, je však pravděpodobné, že vznikly až v průběhu rozpadu kostela.¹³

9 Marcela VÍŠKOVÁ, *Antropologická analýza kosterního materiálu ze hřbitova okolo chrámu sv. Ducha v Hradci Králové*, diplomová práce, Přírodovědecká fakulta, Masarykova univerzita v Brně, Brno 2011.

10 Oldrich KRUPICA, *Stredoveké Krásno, Západné Slovensko* 5, 1978, s. 169–337; Stanislava GOGOŤOVÁ, *The Funeral Rites at the Churchyard from the 11.–15. Century in Krásno in District of Partizánske in Kontext of Burials of the Slovakia*, *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica* 8, 2004, s. 13–17.

11 Alois HABOVŠTIAK, *Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI.–XIII. storočí*, *Slovenská archeológia* 9, 1961, s. 451–482.

12 Josef HOŠŤO, *Kostolné cintoríny v Liptovskej Maři a Liptovskej Sielnici (výsledky historicko-archeologického výzkumu)*, *Liptov* 6, 1975, č. 3, s. 159–160.

13 Vladislav PODRACKÝ — Jiří KLSÁK, *Sv. Mikuláš pod Krudumem. Tajemství vzniku, zániku a znovuobjevení jedné památky*, Horní Slavkov 2011.

Na Slovensku patří k nejznámějším případům hřbitov v Ducovém (okres Piešťany). Původně velkomoravský kostel z 9. století s obytným dvorcem zanikl v průběhu 11.–12. století, ale na lokalitě se s různou intenzitou pohřbívalo až do raného novověku. Mezi více než 300 hroby se zde nacházely čtyři hroby novorozenců v keramických nádobách a řada dalších volně uložených v zemi. Podobně z výzkumu kostela v Bratce u Levic (okres Levice) pochází hrob dítěte, zapuštěný do destrukční vrstvy kostela a datovaný do 15. století.¹⁴ Na Moravě jsou hroby zahloubené do destrukčních vrstev kostela doloženy například v zaniklých vesnicích Klášterka u Pohořelic nebo Divice u Brumovic.¹⁵ V Rakousku bylo množství novorozeneckých hrobů objeveno kolem apsidy zaniklého kostela na hradišti Gars am Karp.¹⁶ Výše uvedené příklady dokládají rozšířenou praxi pohřbívání na již opuštěných hřbitovech. Na druhou stranu vysvěcený prostor navždy zůstával sakrálním prostorem; ani zánik kostela nebo uzavření hřbitova vysvěcení prostoru nezruší.

MOŽNOSTI INTERPRETACE ARCHEOLOGICKÝCH NÁLEZŮ

Interpretace archeologických výzkumů hrobů novorozenců činí větší obtíže, než by se z dosavadní literatury zdálo. Paradoxně jedním z důvodů přetrvávajících potíží je relativní dostatek písemných pramenů. Bohužel většinou se interpretace zakládají na teoretických teologických spisech s problematickým praktickým dopadem nebo na více či méně logických dedukcích. Typickým příkladem je teze o pohřbívání nepokřtěných jedinců pod okapem kostela. Zdůvodnění je takové, že voda, stékající ze střechy kostela (tedy vysvěcené budovy) měla zajistit dětem dodatečný křest. Tato teze pochopitelně nemá přímou oporu v katolické dogmatice a jedná se o projev lidové víry. Nicméně je zjevně nesprávné tento názor zobecňovat a vztahovat jej na všechny případy kumulace dětských hrobů u kostela. Hlavní problém je ovšem v tom, že tento výklad je doložen pouze pro protestantské prostředí ve Švýcarsku 19. století; přesto je i bez opory v dobových pramenech projektován hluboko do středověku.¹⁷

-
- 14 Alojz HABOVŠTIAK, *Zaniknutá stredoveká dedina Bratka pri Leviciach*, Slovenská archeológia 11, 1963, č. 2, s. 407–458.
- 15 Josef UNGER a kol., *Pohořelice — Klášterka. Pravěké sídliště, slovanská osada a zaniklá středověká ves*, Praha 1980; TÝŽ, *Motte a kostel v zaniklé vsi Divice u Brumovic, okr. Břeclav*, *Archaeologia historica* 13, 1988, s. 369–374.
- 16 Herwig FRIESINGER — Ingeborg FRIESINGER, *Ein Vierteljahrhundert Grabungen in Thunau/Gars am Kamp*, *Archäologie Österreichs* 2, 1991, č. 1, s. 6–22.
- 17 Naposledy nekriticky např. Elizabeth CRAIG-ATKINS, *Eavesdropping on Short Lives. Eaves-drip Burial and the Differential Treatment of Children One Year of Age and Under in Early Christian Cemeteries*, in: Dawn M. Hadley — Katie Anna Hemer (edd.), *Medieval Childhood. Archaeological Approaches*, Oxford — Philadelphia 2014, s. 95–113. Důkladnou historickou analýzu provedla Barbara HAUSMAIR, *Topographies of the Afterlife. Reconsidering Infant Burials in Medieval Mortuary Space*, *Journal of Social Archaeology* 17, 2017, s. 210–236; TÁŽ, *Break a Rule but Save a Soul. Unbaptized Children and Medieval Burial Regulation*, in: Barbara Hausmair — Ben Jervis — Ruth Nugent — Eleanor Williams, *Archaeologies of Rules and Regulation. Between Text and Practice*, New York — Oxford 2018, s. 273–290.

Podobně zkreslující je představa, že se nepokřtěným dětem odpíral pohřeb v posvěcené půdě.¹⁸ Tento postoj vychází z nauky sv. Augustina, která ovlivnila teologické myšlení celého středověku. Sv. Augustin s odvoláním na evangelium sv. Jana (3,5) tvrdí, že křest je nepominutelným předpokladem spásy. Nepokřtěné děti tedy nemohou být spaseny a jejich duše se ocitají v pekle. Přestože pohřeb ve vysvěceném prostoru není podmínkou spasení, jeho odeprání bylo chápáno jako vyloučení z křesťanského společenství a budoucí spasení tak přinejmenším problematizovalo. Podobně lze nahlížet na odmítání pohřbu nekatolíků na katolických hřbitovech; ti byli (výslovně či nevýslovně) považováni za kacíře, nebo přinejmenším za osoby nehodné řádného křesťanského pohřbu. Zde se ovšem mohly zásadně rozcházet lidové představy s teologickými či církevně-správnými koncepcemi.¹⁹ Augustin také připomíná dosavadní liturgickou praxi, která zdůrazňuje nutnost včasného křtu, zejména v nebezpečí smrti. Radikálně tak odmítl starší názory, které připouštěly nevinnost narozených dětí a možnost jejich vstupu do Božího království: „si quis non renatus fuerit ex aqua et spiritu, non habebit uitam, sed ait: non intrabit in regnum Dei.“²⁰

Augustinovo učení se pokoušeli zmírnit například Petrus Lombardus nebo Pierre Abélard.²¹ Podle jeho názoru jsou nepokřtěné děti odsouzeny k nejmírnějšímu trestu, konkrétně k nemožnosti „patření na Boha“ (*caerentia visionis Dei*). Kompromisní řešení nabídlo učení o očistci, které se začalo prosazovat od 12. století. Výsledkem je představa „limbu“, tj. místa, kde nepokřtěné děti sice netrpí trestem, přesto je jim odeprána milost hledět Bohu do tváře. Ani tato představa však nebyla obecně přijímána a objevuje se množství dalších výkladů. Například podle učení dominikánského mnicha Ambrosia Sansedonia ze Sienny (1220–1287) je dítě až do dvou měsíců života svaté, podle jiných se z dětí do tří měsíců stávají andělé.²² Praxe však byla mnohem různorodější. Už Burchard z Wormsu zakazuje pohřbívání dětí na zvláštní místa mimo hřbitov jako projev pověřečnosti.²³

Podobné názory znovu ožívají v prostředí reformovaných církví. Jejich přímé doklady nacházíme nejen v teologických pramenech, ale i v záznamech osobní povahy. To dokládá, že tato víra byla skutečně zažitá a neomezovala se jen na teoretické diskuse. Cenný doklad nalezneme například v rodinných zápisech Ondřeje

18 Např. Martin ILLI, *Wohin die Toten gingen. Begräbnis und Kirchhof in der vorindustriellen Stadt*, Zürich 1992, s. 57.

19 Josef UNGER, *Pohřbívání v šestnáctém století*, Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická, *Studia historica Brunensia* 51, 2002, č. 49, s. 41–48.

20 Carrolus F. VRBA — Iosephus ZYCHA (edd.), *Augustinus. De peccatorum meritis et remissione et de baptismo parvulorum, De spiritu et littera, De natura et gratia, De natura et origine animae, Contra duas epistulas Pelagianorum*, Vindobonae — Lipsiae 1913, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 60, s. 25.

21 Petrus ABAELARDUS, *Opera Theologica I. Commentaria in epistolam Pavli ad Romanos*, ed. Eloi Marie Buytaert, Turnhout 1969, s. 169–170.

22 Heslo B. *Ambrosius Sansedonius*, in: Johann Evangelista STADLER — Franz Joseph HEIM (edd.), *Vollständiges Heiligen-Lexikon I*, Augsburg 1858, s. 169; Michal SLIVKA, *Dieťa na prvej i poslednej ceste. Pochovavanie detí v nádobách*, Hieron 2, 1997, s. 71–85.

23 Matthias WINTER, *Kindheit und Jugend im Mittelalter*, Freiburg im Breisgau 1984, s. 20.

Habervešla z Habernfeldu, člena jednoty bratrské, z počátku 17. století: „Leta páně 1616 pán bůh všemohoucí ráčil jest pomocníkem býti manželce mé Mandaleně Habrvešlové ze Zhoře s mrtvým synáčkem kterýž, ačkoliv křtu ceremoniálního zevnitřního jest nedošel, ale však poněvadž terminu k vyjití na svět z života matky své jest došel, nepochybně že vnitřně duchem svatým jest pokřtěn, nebo teprva při porodu skrže neopatrnost báby o život svůj přišel, jehož dušička spolu s jinými anděly svatými v té nebeské radosti odpočívá, a tělo u sv. Havla v Starém městě Praž[ském] pohřbeno leží.“²⁴

„Leta páně 1619 pán bůh všemohoucí ráčil jest manželce mé Mandaleně Habrvešlové ze Zhoře pomocníkem býti a dceru mrtvou [...] jížto jmeno dáno býti mělo Elisabetha. Poněvadž pak křtu svatého dojíti jest nemohla a pán bůh všemohoucí v tom své zalíbení jest jmiti ráčil, takže jest jí pro těžké hříchy naše světla tohoto světa uhlídal dopustiti neráčil; nicméně však té silné víry zůstáváme, že jest dokonale v životě matky své skrže ducha svatého pokřtěna a tudy do té nebeské slávy dušičkou svou tomu věčnému stvořiteli a vykupiteli svému odevzdala, z čehož jméno jeho svaté buď již pochváleno.“²⁵

V roce 1570 vymezil kněz německé farnosti Dudeldorf (Rheinland-Pfalz) zvláštní místo v areálu hřbitova, určené pro pohřbívání dětí zemřelých bez křtu. Jedním z důvodů tohoto opatření byla skutečnost, že rodiče pohřbívali své děti mimo hřbitov, často přímo ve svých domech.²⁶ Farář tak praktickým opatřením vystupuje proti pověrečnému jednání svých farníků, bez ohledu na teologické a církevněprávní rozpory.

Rozpor mezi zákazem pohřbívání nepokřtěných dětí na hřbitově a přirozenou potřebou zajistit svým dětem spočinutí na posvěcené půdě mohl vyústit v jednání, které lze s jistou pravděpodobností zachytit v archeologických pramenech. Jedná se o pohřby na okraji pohřebního areálu, v těsné blízkosti hřbitovní zdi. Umístění hrobu podél vnitřní strany hradby naznačuje, že dítě je pohřbeno sice v posvěcené půdě, avšak na samém jejím okraji. Velmi podobná interpretace je možná v případě hrobu umístěného z vnější strany. Hrob se sice formálně nachází mimo posvěcenou půdu, avšak dotyk s hradbou hřbitova umožňuje alespoň nepatrný kontakt s vysvěceným prostorem. Nejvýrazněji lze tento trend tušit u hrobů, které jsou zahloubeny nebo zasekány přímo do hřbitovní zdi. Hranice, zejména vertikální, hrála ve středověké společnosti významnou symbolickou roli. Její vymezení navíc nemuselo nutně být jednoznačné, ale často ji tvořilo nevyřazné „území nikoho“.²⁷

24 Jan Bohuslav MILTNER, *Habrvešlové z Habernfeldu*, Památky archaeologické a místopisné 8, 1868, s. 45–54, zde s. 54.

25 Tamtéž, s. 55.

26 Heinrich DÖRING, „Der unschuldigen Kindlein Grab.“ *Zum Begräbnis (ungetaufter) totgeborener Kinder*, Alltag im Rheinland, 2010, s. 28–43.

27 Carolina ANDERSSON — Ann-Mari HÅLLANS, *No Trespassing. Physical and Mental Boundaries in Agrarian Settlements*, in: Hans Andersson — Peter Carelli — Lars Ersgård (edd.), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*, Lund 1997, s. 583–602.

VÍCEČETNÉ POHŘBY S NOVOROZENCI

Další specifický způsob, kterým se v archeologickém materiálu projevují pohřby novorozenců, jsou vícečetné hroby. Při výzkumu ve Všerubech bylo nalezeno několik typů dvojhrobů. V sondě 2/00 a 7/01, pod vrstvou s hroby novorozenců, byl prozkoumán hrob dospělé ženy (K 34 A), uložené na zádech, hlavou k západu, s rukama podél těla. Na pánevních kostech se nacházela kostra novorozence (K 34 B). Druhý hrob tohoto typu byl částečně odkryt v sondě 1/00, v koutě mezi západní stěnou sakristie a severní stěnou lodi. V tomto případě se nepochybně jedná o pohřeb matky s dítětem. Bohužel archeologické metody neumožňují zjistit, zda se jedná o pohřeb těhotných žen, žen zemřelých při nezdařeném porodu nebo matky s dítětem, které zemřely po porodu. Dítě bylo v takovém případě uloženo do hrobu společně s matkou, a to na jejím břiše. I nepatrné posuny kostí v průběhu rozkladu měkkých tkání a vlivem postdepozičních procesů znemožňují určení konkrétní varianty.

Na tomto místě je třeba připomenout fenomén tzv. porodů v rakvi. Biochemické procesy, působící při tlení a rozpadu měkkých tkání, mohou v některých případech způsobit posmrtné vypuzení plodu z těla matky. Kostra plodu se pak nachází částečně nebo úplně mimo tělo matky, zpravidla mezi oběma femury. Pouze v těchto případech je možné spolehlivě stanovit, že se jedná o úmrtí ženy ještě před porodem. V České republice se tento jev vyskytl například na středověkém hřbitově v Lysé nad Labem (nepublikováno).

Podobným případem jsou pohřby dospělých žen s novorozencem na těle či podél těla. Ve Všerubech byla v sondě 1/00 prozkoumána kostra dospělé ženy, uložené na zádech, hlavou k západu (K 16 A). Pravá horní končetina se nedochovala, levá byla pokrčena v ostrém úhlu s dlaní na sternu. V prostoru pravé strany hrudního koše se nacházela nekompletní kostra novorozence (K 16 B). Vzájemný vztah obou jedinců vede k přesvědčení, že matka v době pohřbu držela své dítě v náručí.

Z publikovaných analogií lze uvést například pohřebiště u kostela v Krásně na Slovensku (okres Partizánske). Z téměř 2 000 hrobů byly v 6 případech nalezeny dvojhroby dospělého s dítětem (0,3 %). V hrobě č. 17 byla pohřbená dospělá žena s pravou rukou podél těla a levou rukou ohnutou v lokti, přidržující kostru novorozence. V hrobě č. 652 byla nalezena kostra mladého jedince neurčeného pohlaví a kostra novorozence na jeho levé ruce. V hrobě č. 1205 novorozenec ležel podél levé ruky ženské kostry. Tento hrob se díky přítomnosti dvou uherských mincí datuje do 11.–12. století. V dalších dvou případech (hroby č. 522 a 1096) se kostra novorozence nacházela na pánvi. Ne zcela jasná je původní poloha novorozence v hrobě č. 523, uložená nad pánví dospělého jedince.²⁸ Nepublikovaný zatím zůstává výzkum hřbitova v Lysé nad Labem (okres Nymburk) s nejméně jedním případem novorozence v náručí matky.

Poslední skupinou jsou vícečetné hroby jednoho nebo více dětí s dospělým, u kterých nelze jednoznačně předpokládat příbuzenský vztah. Ve Všerubech byl v sondě 8/01 prozkoumán hrob dospělého muže ve věku 20–40 let, uloženého na zádech, hlavou k západu. Levá ruka spočívala na pánvi, pravá pokrčena v lokti s dlaní na hrudním koši. Po pravé straně bylo v těsném kontaktu uloženo starší dítě (Infans I)

28 O. KRUPICA, *Středověké Krásno*.

ve věku 2–3 let, se stejnou polohou horních končetin. O současném uložení obou jedinců svědčí překrytí části dětské kostry některými kostmi dospělého, zejména kostí pánevní a femurem. K tomu došlo druhotně, po dekompozici měkkých tkání. V tomto případě se sice nejednalo přímo o novorozence, ale na jiných pohřebištích existují doklady takového jednání i v nejmladší věkové kategorii. Při výzkumu novověkého hřbitova u kostela sv. Petra a Pavla na Dómském ostrově v polské Vratislavi²⁹ se zjistilo, že hroby novorozenců byly sice ve standardní orientaci hlavou k západu, ale poloha těla se vyznačovala častými odchylkami (například poloha na boku, pokrčení dolních končetin apod.). Hroby jsou bez stop rakví nebo jiné zvláštní úpravy. Tyto děti byly pohřbívány spolu s jinými jedinci, a to jak se staršími dětmi, tak s dospělými. Výjimkou není ani uložení několika novorozenců do jednoho hrobu. Například v hrobě číslo 8 bylo pohřbeno dítě ve věku 6 let a tři novorozenci. Jedním z hlavních problémů při interpretaci vícečetných hrobů zůstává prokázání nebo vyloučení příbuzenského vztahu zemřelých jedinců. Větší možnosti v tomto směru skýtá především analýza DNA.

* * *

Analýza archeologických pramenů dokládá, že v průběhu středověku a novověku existovaly různé způsoby zacházení se zemřelými novorozenci. Velké množství dětí bylo pohřbíváno stejně jako dospělí a jejich hroby jsou rozmístěny po celé ploše hřbitova. Kromě toho však pozorujeme i projevy zvláštního zacházení. Časté jsou koncentrace hrobů novorozenců poblíž zdi kostela nebo u ohradní zdi hřbitova. Zvláštní sektory s dětskými hroby přetrvávají i na hřbitovech 19. a 20. století. Při interpretaci archeologických faktů je třeba využít i další typy pramenů, především písemné, etnografické a další. Je však třeba mít na paměti velkou variabilitu písemných pramenů, která pro každý archeologický jev nabízí více možností výkladu. Výsledkem archeologické analýzy je zjištění, že pohřbívání zemřelých novorozenců vyžadovalo zvláštní zacházení a byla mu věnována velká pozornost. Ať již byly důvody jakékoliv, tato skutečnost dokládá zřetelné chápání kategorie dětství již od narození, a dále silnou citovou vazbu mezi rodiči a zemřelými dětmi. V uvedených příkladech je patrná silná snaha zajistit novorozencům důstojný pohřeb na hřbitově. Ukládání dětí do společných hrobů a do hrobů dospělých jedinců naznačuje (hypoteticky) vysvětlení, že existovala snaha poskytnout dětem na poslední cestě průvodce, nebo nenechat právě narozené a nezkušené děti navěky osamocené. Archeologie tak zásadním způsobem přispívá k pochopení kategorie dětství ve středověku a novověku.

29 Aleksandra PANKIEWICZ — Kamila MARCINKIEWICZ, *Cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła we Wrocławiu*, in: Aleksandra Pankiewicz (ed.), *Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (lata 1621–1670, Wrocław 2012, s. 13–46.*

RÉSUMÉ:

The graves of new-born infants and children constitute a very numerous and interesting group in archaeological and anthropological terms for at least two reasons. First, owing to the relatively high childhood mortality, child remains represent a very large part of the skeletal files examined, and children are undoubtedly a group requiring special care during life, in terms of family and social life and religion. There is also one very important circumstance. With the exception of elite graves (including royal graves), this is the only group whose graves can be examined in a spatial context, a group, which may exhibit spatial specifics within the burial area (which are archeologically recognizable). Special zones have been identified at a number of archaeological sites dedicated to burying new-born babies. These zones are often located near a church, but their location is quite variable. However, there are other specific places in the cemetery area. The most important of these are burial places near the cemetery wall, both inside and outside, or even in recesses of the cemetery wall. There is also a special case of desecrated or more or less dilapidated churches. Specific are also multiple graves of a child and an adult. In interpreting the archaeological facts it is necessary to use other types of sources, especially written and ethnographic, bearing in mind the great variability of the written sources, which for each archaeological phenomenon offer more varieties of interpretation. The result of the archaeological analysis is the finding that the burials of deceased new-born babies required special treatment and were given great attention. Whatever the reasons, this fact illustrates a clear understanding of the childhood category since birth, and the strong emotional bond linking parents and deceased children. In these examples we see a strong effort to secure the new-born a respectable funeral in the cemetery.

Mgr. Martin Čechura působí jako archeolog v Západočeském muzeu v Plzni. Věnuje se církevní archeologii, především výzkumu středověkých kostelů, středověkých a novověkých pohřebišť, a církevní hmotné kultuře (mcechura@zcm.cz).